

A KÖZÉP–EURÓPAI RÉGIÓRÓL VALÓ STRATÉGIAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ALAPJAI

**Dr. Szani Ferenc alezredes
egyetemi docens
ZMNE Társadalomtudományi Intézet
Hadtörténelem Tanszék**

A magyar történettudományban ma már általánosan elfogadott a Nyugat-, Közép-és Kelet-Európa felosztás. Ez nem öncélú és önkényes regionalizálás, hanem a történelmi folyamat következményeként kialakult realitás, melyet történelemszemléletünk is vissza-tükröz. Stratégiai gondolkodásunkat, ezen belül a Magyar Honvédség (Közép-) Európában betöltendő szerepére vonatkozó terveket, elképzeléseket is alapvetően megszabja, behatárolja az a történelmi múlt, amely régiókat gazdaságilag és kulturálisan, politika-ilag és katonailag „átmenetivé” teszi. De egyáltalán nem mindegy, hogy ez nyugati vagy keleti hatást, orientációt jelent ezen, például a vezetési struktúra, vagy a modernizáció szempontjából.

Közép-Európa fogalmának bármilyen vázlatos történetfilozófiai elemzése csakis Nyugat- és Kelet-Európával összevetve lehetséges. Erre teszünk kísérletet a termelési- és tulajdon viszonyok, a városiasodás és iparosodás, az államvezetési struktúra eltérő, illetve rokonító vonásainak vizsgálata során. A „közép-európaiságról” való stratégiai gondolkodás történelmi alapjainak felvillantásával megkíséreljük igazolni a nyugati orientáció történelmileg megalapozott szükségességét és lehetőségét.

BEVEZETÉS

A történelem során gyakran változó stratégiai gondolkodás két szintjét vizsgáljuk a következőkben. A regionális (helyzeti) stratégiai szint mellett, kiemelten elemezzük az államvezetési technikákra jellemzőket. Természetesen e két szint szorosan összefonódott és csak az elemzés során választhatjuk szét ezeket. Egy történetfilozófiai vizsgálat éppen szoros összefonódásukat mutatja ki - mint ezt a továbbiakban látni fogjuk.

A Magyar Köztársaság jelenlegi kormánya is megerősítette elődjei álláspontját: Magyarország stratégiai célja az ország teljes körű integrációja az euroatlanti közösségbe. Integrációs szándékunk elsősorban az érdekek és értékek közösségén, valamint a stabilitás igényén nyugvó stratégiai célt jelez, hiszen — közismerten — hazánk egyi-

ke az európai kontinens külgazdaságilag legérzékenyebb, sőt legsebezhetőbb országának. De nem egyszerűen csak „nyitott” gazdasággal bír, hanem katonailag, stratégiai helyzetét tekintve is „nyitott”. Határaink földrajzilag, adott katonai potenciál mellett önerőből nem védhetők. Humán erőforrásaink jó minősége ellenére pénzügyi korlátjaink nem teszik lehetővé, hogy kedvező pozíciókat szerezzünk a globalizálódó (katona) politikai viszonyok között. Az ország jövőjét a nemzetközi folyamatokhoz való alkalmazkodás, az integrálódás sikere határozza meg. Kis országok számára egyszerűen nincs alternatíva a nagy gazdasági, hatalmi térségekbe való integrálódással szemben.

Az integráció azonban nem pusztán gazdasági kérdés, hanem lényeges katonai vetülete is van. Európa keleti felén 1989 óta végigsöprő változások napjainkban is tartó folyamata — a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások mellett — gyökeresen megváltoztatta az országok és nemzetek egymáshoz való viszonyát — új biztonságpolitikai stratégiát kellett/kell kialakítani. A 90-es évtized elején régióinkban, Kelet-Közép-Európában egyfajta nagyhatalmi vákuum alakult ki, de ezzel együtt „biztonsági vákuum” is keletkezett. Bár Magyarország külső fenyegetettségére utaló jelek nem szaporodtak, és a belső stabilitás nem billent fel, de a válságrégiókhöz való közelsége egyre sürgetőbbé tette az integrációt. Így tehát a biztonságot, de a fejlődést, a modernizációt is, jelentő Európai Unió tagságra való törekvés mellett elengedhetetlenül szükséges a NATO tagság adta biztonsági garancia is. Ugyanakkor az uniós (gazdasági) integrálódás nélkül NATO-tagságunk nélkülözi azt a gazdasági bázist, mely a tagsággal járó követelmények teljesítésének bázisa. Nyilvánvaló tehát, hogy Magyarország esetében a gazdasági és a katonai integrálódás szorosan összefonódik. Történelmileg indokolt, kulturálisan megalapozott, hogy hazánk társadalmi-gazdasági, politikai-katonai integrációs stratégiája Nyugat-Európa felé irányuljon. Ezer év történelme, ezer év történelmi gondolkodása alapozza ezt meg.

KÖZÉP-EURÓPA A TÖRTÉNELMI GONDOLKODÁSBAN

Elfogadott tudományos, sőt politikai vélekedések szerint az 1054-es nagy egyházszakadást követően lényegében kialakult az ortodox Kelet-Európa (a balkáni és orosz területeken), valamint a „római” Nyugat-Európa (a Kárpátoktól nyugatra). A nagy földrajzi felfedezések kiváltotta fejlődés (átalakulás) döntő elemei Északnyugat-Európában a 16. századtól a termelési viszonyok (termelő eszközök, technológiák stb.) lettek és ennek következtében az addig többé-kevésbé egységes latin-germán Európa (Königsberg—Kárpátok vonaláig húzódott) kettévált. Míg Nyugat-Európában az egyre gyengülő feudális állam (még katonai erők bevetése ellenére sem) nem tudta

megakadályozni a modern tőkés világgazdaság kibontakozásának beindulását, addig Közép- (és Kelet-) Európában — köztük Magyarországon is — megerősödött a feudális állam (társadalom) és egyén, illetve közösségek viszonyát befolyásoló integráló szerepe. A prekapitalista társadalmi-gazdasági formációkban rekedt közép-európai országok esetében a túlsúlyos állam igen markánsan megkülönböztető elem a kapitalizálódó (ipari, kereskedelmi stb. tevékenységet végző, öntudatos, a szakrális államot egyre kevésbé toleráló polgársággal bíró), individualizálódó Nyugat-Európa társadalmainak (egyre inkább) „szolgáltatóvá” alakuló államaitól.

Európa régióinak elnevezésén természetesen vitatkozni lehet, a terminológia mindig csak jó-rossz segédeszköz. A Közép-Kelet-Európa vagy Kelet-Közép-Európa megnevezések is ilyenek, nem elvi kérdés. A lényeg: elnevezéstől függetlenül megvizsgálni, hogy ez a régió — azaz a volt lengyel, a cseh és magyar királyság, mellék-tartományaikkal együtt, valamint a Baltikum (mind posztoszocialista ország) — olyan történeti egység-e, amely önálló vonásokkal írható le. A kérdés felvetése, s a további vizsgálatok eredménye feltehetően az lesz, hogy nem olyan határozott karakterű, önálló régióról van szó, mint amilyen Az újkorban Nyugat-Európa vagy az orosz Kelet-Európa. Ez a terület egy mozgásban lévő, hibrid képlet — ezt kell empirikusan és fogalmilag megragadni. Európa különböző régiói nem statikus képletek. A Magyarországot is magába foglaló régió olyan mozgásokon ment át, amelyben az eredendően Kelet-Európával rokonító vonásokkal szemben a 11—15. században bekövetkezett fejlődés a nyugati szerkezeti vonásokat emelte ki, hogy azután újra és újra egy kelet-európai „átmosódás”, fordulat következzen be (török, orosz, szovjet). A probléma a továbbiakban az, hogy ezek az újabb és újabb fordulatok minden további nélkül Kelet-Európa-hoz csatolták-e ezt a közbülső régiót, vagy megmaradt a köztes jellege.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet vizsgálatánál azonban célszerű a gazdaságtörténet szempontjain túl az intézmények, a társadalomszerkezet, az állam és társadalomviszony stb. együttesét is szem előtt tartani. Ha az abszolutizmus, mint kora újkori államrendszer jellemzőit (gazdaságszervező, bürokrácia, az állam és társadalom viszonya) vizsgáljuk, nem lehet kétséges az eltérés a nyugati típusú abszolutizmus és a keleti típusú autokrácia között. (Túl erős a cárizmust despotizmusnak nevezni [ez az ázsiai típusú uralmi rendszerek sajátja], jobb helyette autokráciáról beszélni despotikus vonásokkal.)

A Közép-Európa és Oroszország közötti különbségek egyik legfontosabbika a polgári tulajdon kifejlődésének foka. Például a Habsburg Monarchia országaiban a 18. század közepétől lassan és burkolt formában, 1848 után törvényesített formában létrejött és megszilárdult a polgári tulajdon. Kelet-Európában ezzel szemben nem jött létre, mert a földközösség fennmaradása nem engedte, nem volt ideje kifejlődni. Ez nem egyszerűen időrendi, hanem alapvető eltérés jelent, hiszen a *polgár* Nyugaton és Közép-Európában végbemenő fejlődését Keleten a polgári magántulajdon hiánya megakadályozta — *alattvaló* maradt.

Nyilvánvaló, hogy minden vizsgálatnak, amely a történelemmel foglalkozik, az életet meghatározó alapegységből kell kiindulnia. Ez a középkorban a feudális nagybirtoküzem, hiszen ennek a vonzáskörében, ettől meghatározottan él a társadalom zöme. A vizsgált korszakban ez a birtoküzem már nem azonos Közép-Európában (tehát Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban) és Oroszországban. A termelést a kora középkorban még Nyugat- és Közép-Európában is egy, az oroszhoz hasonló szolgáló végezte, ez a korai feudális réteg azonban — nagyjából 15. században — eltűnt, Oroszországban viszont megmaradt. Közép-Európában a 13—14. századra kialakult az egységes jobbágyosztály, s ez a jobbágyoknak a szabadok szintjén való egységesülését jelentette. Oroszországban a szabadköltözésű jobbágyok vékony rétege nem vált a termelés bázisává, ott a ki-egyenlítődség, az egységesülés a még a 16—17. században is a korábbi szolgáló szintjén ment végbe. Közép-Európában a szabadok szintjén egységesült jobbágyosztály a második jobbágyrendszerében (16. század) egyfajta visszazuhanást élt át a szolgáltságba, amely csak látszólag jelentett azonos szintet az orosz állapottal.

A térség országaiban az agrárfejlődés fordulópontja a jobbágyfelszabadítás volt. A közép-európai térségben a 16. századi nyugat-európai és az 1861 évi orosz reform közti képűton a szabadították fel a jobbágyoságot. A radikális jobbágyfelszabadítás is csak annyi földet tett paraszti tulajdonná, amennyi a felszabadítás időpontjában a parasztok birtokában volt. Franciaország esetében ez a földek túlnyomó részét jelentette, Magyarországon legfeljebb a felét. Oroszországban viszont lényegében teljesen termelőerő nélkül maradt a parasztság döntő többsége — az ipari centrumokat jelentő városok felszívó hatása nélkül. A 19. századi erőteljes nyugat-európai városfejlődés új tényezőt hozott a társadalomfejlődésbe: a vegyes hierarchiák közötti társadalomszerkezeti különbségek kiegyenlítését. A városhálózat kialakulását követően, annak öntörvényűségei meghatározták és elkülönítették a városi társadalmakat a falusi vagy a kisvárosi társadalmaktól. (További kutatásra váró kérdés a zsellérek útja is. Mai tudásunkkal nem állíthatjuk, hogy a városok szívták fel őket. Mindenesetre a 19. század első felében már milliós nagyságrendben élt Magyarországon egy bizonytalan réteg, amelyik kívül esett a klasszikus feudalizmus keretein. Ennek a rétegnek klasszikus képviselői Táncsics Mihály, Petőfi Sándor, Arany János). A feudalizmus kereteinek ilyen felbomlása a feudalizmus válságának jele, a réteg léte persze nem mutat kiutat a válságból — városiasodás, iparosodás nélkül.)

Nagy nehézséget jelent az agrárfejlődést önmagában vizsgálni (ez az agrárfejlődés lenni koncepciójának is gyengéje), helyette a gazdasági-társadalmi viszonyok, politikai-katonai stratégiák egészét kell vizsgálni. A közép-európai (porosz) utat sem lehet pusztán egy kérdésre szűkíteni, helyette az egész bonyolult stratégiai környezetet kell szemügyre vennünk. Például a mezőgazdasági piac helyzete a gazdaság része, de a túlságosan csak az agrárfejlődést elemző megközelítés semmilyen fejlődési útra nem ad meggyőző argumentációt. A döntő kérdés azonban — ha a gazdasági fejlődést és struktúrát nézünk —, hogy a tőkebefektetés a mezőgazdaság-

ba vagy az iparba irányul ezen, hiszen a századforduló körül már az utóbbi adja a fejlődés mozgatóját.

Már a feudalizmus függési rendszere és szervezete is lényegesen különbözött egymástól Európa középső és keleti régiójában. Közép-Európa keleti részén, Magyarországon, Lengyelországban a nemesség jóval számosabb, szervezettebb és önállóbb volt, mint Oroszországban, ahol a cári autokrácia IV. Ivántól kezdve nemcsak a szolgáló nemességet, de a bojárságot is államhivatalnokká, a cár alattvalójává tette. A parasztság helyzetében még szembetűnőbb az eltérés. Míg Közép-Európa jobbágysága a kései feudalizmusban már a szabadköltözésért, a személyes szabadságért, majd ennek kivívása után a szabad földtulajdonért küzdött, addig az oroszországiak elsődleges célja a földhöz kötés biztosítása (a rabszolgaként való adásvétel elleni védekezés!) és a robotterhek csökkentése volt. A polgárság kialakulása is eltérően történt. Az államvezetés által erősen támogatott városfejlődés térségünkben a 16—17. században hanyatlott, főként a török hódoltság idején, Magyarországon. Ámde a 18. század derekától kezdve mintegy pótolni sietvén a két évszázados visszamaradást, a főbb kereskedelmi és forgalmi központok a nyugati határszélen, a Duna, a tiszta, a Dráva mentén gyors fejlődésnek indultak. Ennek során városi szabadalmukat is megerősítették vagy visszavívták. Ez létkérdés volt a modernizáció alapjainak megteremtéséhez.

A kereskedőtöke felhalmozásának és beruházásának fejlődésmenete a kapitalizmus importjáról, a külföldi tőke kizárólagos generátor szerepéről és az állami támogatásról kialakított nézetek ennek ellenére nem alaptalanok. Igaz, hogy a Habsburg abszolutizmus jószerint az ausztriai és a csehországi iparfejlesztésben buzgólkodott (1815 után ott is egyre fukarabb kézzel). Sőt magyarországi gazdaságpolitikája a tőkefelhalmozás és vállalkozás szempontjából inkább negatívnak ítéltető. A bécsi gazdaságpolitika és a magyarországi állapotok miatt a külföldi tőkés sokáig óvakodott tőkéjét nem garantáló országokban való nagyobb beruházásoktól. Annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a kapitalizmus genezise nem volt anorganikus, kívülről a magyar és más együtt élő társadalmakra erőltetett fejlemény, hanem éppenséggel a (kelet-) közép-európai kapitalizálódás legjárhatóbb, organikus útja.

A gazdaság és társadalom fejlesztésére irányuló stratégiák is eléérttek a nyugat-európaiaktól. Míg ott a jobbágyság és a céhek felbomlása zajlott, térségünkben a parasztháborúkat követően — főleg a keleti területeken — kialakult a második jobbágyság, és a városi ipar fejlődése megrekedt a céhes keretekben. A kialakuló új világgazdasági rendbe Közép-Európa nem az ipari, hanem a feudális vonásokat rögzítő mezőgazdaság révén kapcsolódott be. Közép-Európa, amely a 16. századig Nyugat-Európa szerves része volt, a nyugati korai kapitalizmushoz képest lemaradt, visszaesett, annak alárendelődött, a töröktől meghódított területei pedig abszolút értelemben is hanyatlásnak indultak. A feudális viszonyok fokozatos fellazulása helyett a roboton alapuló majorsági gazdálkodás megerősödése, a városi tőkefelhalmozás és modernizálás elakadása, az állami centralizáció gyengülése és torzulása következett be. Kelet-Európában — ezen elsősorban Oroszországot értjük — viszont éppenséggel nemhogy

gyengülésről, torzulásról, hanem egyenesen visszakanyarodásról, az európai gazdasági, politikai és kulturális rendszertől való eltávolodásról beszélhetünk. De itt második jobbágyságról semmiképpen nincs szó, hiszen a terhek hullámzásai ellenére sem a függőviszonyban, sem a járadékkötelezettségben nem következett be lényegi változás — maradt változatlan formában a korábbi keleti struktúra. A városi kereskedelem megélénkült, az iparosodás (manufaktúrák), a városok rendi státusának elismerése éppen a 16—17. században, a 18. század végéig számottevően fejlődött itt is, de ettől kezdve fejlődése egy évszázadon át lelassult, megrekedt, ismét elmaradt az európai modernizálódás és polgárosodás üteme mögött.

A nyugat- és a kelet-európai (agrár) fejlődés közötti alapvető különbség, abban rejlett, hogy Nyugaton, a feudális földjáradékon belül a pénzáradék vált uralkodóvá, ennek felbomlása pedig egyrészt az angol típusú tőkés bérlethez, másrészt a francia típusú szabad parasztság túlsúlyához vezetett. Keleten viszont nem a pénzáradék, hanem a munkajáradék, a robot volt a feudális járadék fő formája: a földesurak roboton alapuló gazdasága nőtt át (pszeudo) tőkés gazdaságba. Amíg ugyanis a tőkés átalakulásnak a nyugati feudális pénzáradék immanens tendenciája, addig a munkajáradék az önfenntartás és az önszaporítás a belső tendenciája. A robotból nincs közvetlen átmenet a bérmunkához. A robot megszüntetése vagy forradalmi úton, vagy strukturális reformok útján mehet végbe, de ez utóbbi esetben — az általános gazdasági helyzettől függően — sokáig túlélnek a jobbágyság formái (ledolgozás), vagy csak hosszabb átmenet után konszolidálódik a bármunkások alkalmazása.

A polgárosodó tendenciák önmagukban talán Közép-Európában sem lettek volna elég erősek a feudális viszonyok gyors és mélyreható felszámolására, de például Magyarországon a hazai és a monarchiai gazdaság általános — kapitalizálódó — viszonyai közepette, az európai iparosodás ösztönzéseitől, majd a 1848-as forradalom hullámaitól sodorva, a liberális nemesi és polgári vezető réteg képes volt forradalmi módon felszámolni a gazdasági-társadalmi és a politikai feudális berendezkedést Közép-Európában is. Amint Közép-Európában, és annak keleti részén, Magyarországon a jobbágyság röghöz kötése teljesen és tartósan sohasem sikerült, úgy az 1848 évi forradalom is a francia jakobinizmus és az 1861 évi orosz reform közötti sávon helyezkedett el: a mi térségünk relációjában radikális módon szabadította fel a jobbágyságot.

A döntő különbséget a Közép- és a Kelet-Európa tőkés (agrár) fejlődése között abban látjuk, hogy a közbülső régióban már a feudalizmus utalós szakaszában megjelent, nyíltan megváltás formájában, és burkoltan bérlet — ámde szerződéses bérlet —, formájában a polgári tulajdon. Ezt aztán forradalom legalizálta, a következő fellendülési szakasz konszolidálta. A keleti régióban viszont a tiszta polgári tulajdon roppant szűk körű maradt, a felszabadítás nem tette a jobbágyságot polgári tulajdonossá. Fennmaradtak a megváltás, a ledolgozás súlyos feudális terhei, a nagy többség számára fennmaradt a faluközösség. S az 1917 előtti évtizedek kevésnek bizonyultak polgári földtulajdon és a tőkés gazdálkodás kibontakoztatására.

Mindezek ellenére azt is látni kell, hogy dinamikusabb polgári fejlődés Közép-Európában is csak a francia forradalom hatására indul meg (elsősorban a német területeken). A francia forradalom bomlasztja fel végleg a majd évezredek birodalmát, a német-római császárságot. A birodalom felbomlásával párhuzamos egyrészt a német fejedelemségek teljes szuverenitásának elismerése, másrészt a térségünkben domináns szereppel bíró Habsburg Birodalom megerősödése. Ez új helyzet elé állítja a közép-európai stratégiai és politikai gondolkodást. Az a kérdés merült fel, hogy mennyiben stratégiai cél és érték a mindinkább „betolakodó” idegen, nyugati modernizáció. A rendi vezetés részéről is kezdeményezett fejlesztési stratégiákat ugyanis beárnyékolja és korlátozza az idegen (például Magyarország esetében az osztrák császári, Lengyelországban a porosz és orosz) hegemonia, amely esetben a fennhatósággal idegenként ható intézmények bevezetésére is sor került. Az „idegen”, a nyugati ekkor „polgárit” jelent, a feudális szolgáltatások megszüntetését, a racionális jogot és igazgatást, képviselőket és miniszteriális rendszert. Ugyanakkor a nyugati „nemzetit” is jelent - a nyugati, polgári nemzetek erejének és fölényének kihívását. Ez a kihívás hozza létre politikában a nemzeti mozgalmakat, a politikai stratégiai gondolkodásban pedig a nemzetkonceptiókat. (Kölcsey: „Jelszavaink valának: Haza és haladás”). A „tulajdon és szabadság” reformkori liberális elve Magyarországon 1848-ban, majd, majd 1867 után — igaz, nem a nyugati tiszta formában, hanem sok tradicionális elemmel és korlátozással terhelve — megvalósult. Kelet-Európában, legalábbis a parasztság tömegeit tekintve a „tulajdon”, a társadalom egészét tekintve a „szabadság” — a szabad helyi, regionális és országos szerveződés —, a *polgári szabadságjogok* nem váltak társadalom- és politikaszervező realitássá.

A gazdaság- és társadalomtörténeti, az államszerkezeti, a vezetési stratégia, a politikai és kulturális jegyek vizsgálata számunkra azt bizonyítja, hogy a politikai közgondolkodásban még ma is sokszor egységesnek minősített kelet-európai régió meghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze, a közép- és kelet-európaiat. Az a tény, hogy a Közép-Európa gondolatot (uniós tervet) a német imperializmus a maga céljaira használta fel, és Hitler diszkreditálta, nem semmisíti meg e régió történeti létezésének tényét. Igaz, hogy a régió népeit az összefűző szálak és barátságok mellett mély gyökerű konfliktusok és ellenszenvék választják el egymástól, de ez nem ellenérve, hanem éppen bizonyítéka a régió történeti létének. „Egy régió történeti létének nem ismerve a regionális identitás tudata.”(Hanák Péter)

AZ ÁLLAMVEZETÉS — STRATÉGIAI KONCEPCIÓ

Kétségtelen, hogy az állami beavatkozás súlyának és szerepének történeti elemzése egyrészt feltételezi, szükségessé tesz az állam fogalmának megfelelő értelmezését, másrészt az állami beavatkozás típusainak, s intézményeinek (azok eszközeinek) — köztük a hadsereg — történetfilozófiai vizsgálatát. Látnunk kell, hogy — éppen a termelési struktúrák fejletlensége következtében — a prekapitalista formációkban a társadalom (és egyben egy régió) legfőbb integráló eszköze kétségkívül az állam volt. De a közép-európai térségben — ellentétben Kelet-Európával — ezen integráló állam intézményei, szervezetei között nem, vagy legalábbis nemcsak a hadsereg játszott döntő szerepet. Mellette mindig ott voltak (nyugati hatás!), más, korszerű, nem tradicionális intézmények, pl. szakmailag felkészült hivatalok, hatékonyabb adórendszer stb. Másrészt (keleti hatás!) tovább éltek az egyre korszerűtlenebb, természet adta szakásokban, szokásjogokban (ez — természetesen — nem azonos a felvilágosodás természetjogával) gyökeredző prekapitalista intézmények (pl. polgári önkormányzatok helyett nemesi önkormányzatok).

Míg az Elbától Nyugatra az állam (gazdasági, katonai) intézményei „csak” a feltetelek biztosítója volt, addig Keleten (1945 után a közép-európai térség is ide tartozott!) az állam a legfőbb integráló (egyes helyeken és időszakokban az egyetlen!) a társadalmi lét minden területén. S ami a legjellemzőbb: a prekapitalista formációkat idézően a társadalom öntevékeny individuuma helyett (továbbra is, sőt fokozódó mértékben), az államba, illetve annak nem is természet adta, hanem adminisztratív úton létrehozott mesterséges közösségéhez „rendelték” az állam polgárait. Ez az államilag intézményesített integrálódás lett általánossá, ezt vezették be az Elbától Keletre, mindenekelőtt Közép-Európa keleti részében is a második világháború után. Közép-Európa átmeneti jellege („Jalta” következtében) lényegében megszűnt. (Külön elemzés tárgya, hogy milyen mértékben). Tehát az átmenetiségen belüli súlypont eltolódott abba az irányba, amely Kelet-Európában gyakorlatilag eddig is létezett (cárizmus, sztálinizmus formájában). Lényegében — szinte anakronisztikusan — kialakult a prekapitalista formáció alapképlete: a „túlsúlyos” végrehajtó hatalom, a hatalomorientált állam, a mindent átfogó bürokratikus apparátus, a termelő egységek (munkás) közösségei. (E közösségek fényévnvi távolságra vannak a szuverén polgárokból álló, állami gyámkodás, felügyelet nélküli társadalomba integrált, integrálható civil, polgári közösségektől). Másként fogalmazva: nem alakulhatott ki a demokratikus közakaratot kifejező közhatalom.

A fejlesztés stratégiájának Kelet- és Közép-Európa keleti területeire kiterjedő típusát — beleértve Oroszországot, Bulgáriát, az Osztrák-Magyar Monarchia keleti területeit, ebben Magyarországot is — Nyugat-Európához viszonyítva elmaradottság határozta meg már korábban is: itt nem volt elég a meglevő tőkék összegyűjtése és befektetése, hanem a gazdasági eszközökön túl erőteljesebb, állami beavatkozás-

ra volt szükség. Ezt a térséget jellemző fejlesztési stratégiát (modernizációt) az állam szerepe igen világosan megkülönbözteti német vagy osztrák ellenpárjától. Ugyanis ez az állam külső, idegen hatalmi érdekeket szolgált. Először is német—római császári címet, régóta a Habsburg-ház osztrák ága viselte, de a dinasztia a cseh, osztrák, itáliai örökös- és a magyar királyi tartományokban különálló birodalom élén is állt, s a német—római császári hatalom maradványait e saját birodalom erősítésére használta fel. Másodszor a kialakult helyzet, s vele a német—római birodalom fennmaradása érdekében állt az európai nagyhatalmaknak, különösen Franciaországnak. Egy erős állam a birodalom helyén felbillentette volna az „európai egyensúlyt”. Ugyanakkor a birodalom intézményei a középkor óta szilárd helyet foglaltak el a térség lakóinak, rendjeinek, politikai elitjeinek jog- és szabadságfelfogásában, történelmi tudatában, stratégiai elképzeléseiben. Ezek az intézmények nem működtek hatékonyan, de helyi szinteken fontos szerepet tölthettek be.

A közép-európai birodalmak még a 18. századra sem funkcionáltak a korabeli nyugat-európai mércének megfelelő államokként. Nem létezett valójában központi hatalom, képviselő, bíraskodás és hadsereg, ugyanakkor mindezeknek megvoltak a tartalmilag kiüresedett intézményi-jogi formái (császár, király, [birodalmi] rendek, bíróság, és hadszervet). A birodalmak különféle „alkotórészei” eltérően viszonyultak ezekhez az intézményi keretekhez. Nagyobb területeken helyi központosítás ment végbe, és kialakították a rendiség teljes vagy részleges önkormányzatát (nemesi vármegyék). Ezek az „önkormányzatok” féltékenyen őrizték önállóságukat a központi hatalom, a császárság, a királyi központosítás erősödése ellen.

Miért hatottak erősen az elmaradottság, a keleti-európaiság erői a közép-európai fejlődésben? Mindenekelőtt azért, mert a középkori Német—Római Birodalom központi hatalmát megalapítása óta a császári cím itáliai érvényességéért folytatott harcok gyönggítették meg. Ezzel párhuzamosan indul meg a partikuláris hatalmi centrumok megerősítése. Ezeket a folyamatokat vitték tovább és teljesítették ki a reformációval kialakult vallási és politikai konfliktusok, melyek elidegenítették egymástól a birodalom eltérő felekezetű régióit. E konfliktusok a harmincéves háborúhoz vezettek, ami a központi hatalom felparcellázását, a partikuláris hatalmi centrumok elismerését, valamint a külföldi befolyás megerősödését hozta magával. A birodalmon kívüli Habsburg tartományok (például Magyarország) esetében ez még fokozottabban érvényesült.

Az újkor küszöbén ezzel ellentétes a politikai fejlődés iránya az angoloknál és a franciáknál. Míg náluk abszolutista centralizáció zajlik, addig a közép-európai térségben decentralizációra, partikularizmusra törekednek. De ezzel együtt e törekvések feudális, rendi és nem kapitalista, polgári tartalommal telítődtek. Ez megakadályozta a nemzetté válás modern államkeretének kialakulását, és megfosztotta a térség országait, de a birodalmait is azoktól az előnyöktől, amelyeket a centralizált abszolutizmus a tökéletes termelés kibontakozásának a kezdetén jelentett (gyarmatosítás, egységes jog-, vám- és pénzrendszer stb.).

Az interregionális összevetés utolsó tételeként az állami felépítés és a politikai rendszer néhány jellegzetességére szükséges rámutatni. Közép-Európa soknemzetiségű birodalmainak államszerkezetét és vezetési struktúráját valóban sok szál rokonította Oroszországgal: a bürokratizmus, a militarizmus, s ezzel kapcsolatban az állam és a társadalom viszonyában az előbbi primátusa. Ugyanakkor például a Habsburg Birodalom gazdasági fejlettségét, modernizáltságának fokában és polgári bázisát tekintve jóval felülmúlta a cári birodalomét. Ennek következtében modernizáló törekvései realisabbak, a realizáltak pedig hatékonyabbak voltak, mint Nagy Péter, vagy Nagy Katalin kormányzatának reformtervei. A Habsburg Birodalomban létezett már olyan, relatíve fejlett nemesi és polgári elemekből összefonódott középosztály, amelyből kiképeződhetett, és az uralkodók teljes tudatossággal ki is képeztek egy szakszerű bürokráciát. Ez a bürokrácia bizonyos szerkezetiséget és stabilitást vitt be az ausztriai államapparátus működésébe. Oroszországban a bürokrácia összetétele, kiképzése esetleges, működése klikkszerű volt. Másrészt az osztrák abszolutizmus teljhatalmát mindig is korlátozta — hol erősebben, hol gyengébben — a magyar rendiség (a „történelmi dualizmus”) Időnként, így éppen II. József ellen a szunnyadásából felriadt osztrák és cseh rendiség is protestált. A felvilágosodás — utóbb a liberalizmus —, a tolerancia — utóbb az alkotmányosság —, a modernizálás, mint államvezérlő elvek Közép-Európában a 19. században kibontakoztak, kibontakozhattak.

A párhuzamot az 1848-as forradalom utáni korszakra is érdemes megvonnunk. Amíg a cári hatalom az 1861. évi reform után is az alkotmányosság elveitől és intézményeitől alig korlátozott autokrácia maradt, addig a Habsburg állam 1867 után alkotmányos monarchiává alakult. Olyan alkotmányos állammá, amelyben a birodalmi egységen és a társadalmi renden éberen őrködő főhatalom megőrizte az abszolutizmus erős maradványait, a hadsereggel való rendelkezés hadúri jogát, s az alsóbb szintű végrehajtó hatalom is számos terén tekintélyelvű jogkörrel rendelkezett. Az Osztrák—Magyar Monarchia a tekintély- s a jogállam sajátos keveréke volt. A kormányzatot a parlamenti ellenzéken kívül többféle nemzeti és társadalmi érdekszervezet is ellenőrizte. Legálisan működtek a szakszervezetek, a szociáldemokrata párt, szerény kezdetekből nagy erővé izmosodott. A Monarchiában a korlátozások ellenére is érvényesültek a főbb szabadságjogok, elsősorban a sajtószabadság. Így a tekintélyelvű uralkodó és az abszolutisztikus kormányzásra hajló végrehajtó hatalom szervei, képviselői széles körű nyilvánosság ellenőrzése alatt állottak. Végül a Monarchiában — közép- és kelet-európai mércével mérve — jelentős közösségi és lokális autonómiák épültek ki, amelyek ugyancsak a végrehajtó hatalmat ellensúlyozták. Igaz, a századforduló idejétől kezdve a Monarchiában is erősödtek a militarizmus tendenciái, de velük párhuzamosan erősödtek a parlamenti és parlamenten kívüli ellenőrzés alkotmányos szervei, fórumai is. Az Osztrák-Magyar Monarchia volt és maradt is az első világháborúig az európai liberális alkotmányosság keleti határa. Ez a politikai rendszer, ha korlátozta, és gyakorta megsértette is, meghonosította, megtartotta az európai humanizmus, felvilágosodás és liberalizmus

örökségét: a pluralizmust és a toleranciát. A Monarchia — benne Magyarország — állami-politikai rendje ugyancsak közbülső helyet foglalt el a nyugati parlamentáris demokrácia és a keleti autokrácia között: pontosan a közép-európai sajátosságot testesítette meg.

Kétségtelennek látszik, hogy az állami beavatkozás szerepének megfelelő történeti megítélése egyrészt feltételezi, és szükségessé teszi az állam fogalmának megfelelő értelmezését, másrészt a gazdasági beavatkozás típusainak és eszközeinek gondos mérlegelését. Amennyiben csak azt a tevékenységet tekintjük állami beavatkozásnak, melynek közvetett célja a termelési tényezők létrehozása, elosztása vagy újraelosztása, akkor megállapítható, hogy a gazdaságilag fejlett országokban az állami gazdaságpolitika 1914 előtt kevésbé volt fontos, s gazdasági fejlődésük inkább önálló, semmint indukált fejlődés volt. A beavatkozás különböző formái ellenére - mint a földbirtokstruktúra, a kereskedelem védelme, jogi keretek - az államnak nem volt döntő szerepe a gazdaság irányításában. Relatív és abszolút értelemben is csekély az állam részvétele a nemzeti jövedelem és a nemzeti vagyon létrehozásában. Az állami beavatkozás mértéke természetesen nem volt azonos a vezető tőkés országokban. A gazdasági fejlődés élén járó Németország és Japán, Angliával ellenétben, tudatosan és szándékosan nem alkalmazta soha gazdaságpolitikájában a „laissez faire” elvét.

Mindaddig, amíg a 19—20. századi stratégiai döntések elméleti alapját a történet és társadalomfilozófia klasszikus, vagy neoklasszikus iskola modelljei alkották, nem került megvilágításra az állam szerepe a gazdasági-társadalmi fejlődés folyamatában. Erre alapozva a (gazdaság) történeti elemzések többnyire kritikátlanul elfogadták a 19. század szabad verseny dogmáját, mely nem ad helyet a gazdaság belső mozdatóerőin kívül semmi más ösztönzőnek, s az állam szerepét — Ferdinand Lassalle ismert mondása szerint — legfeljebb az éjjeliőr funkciójával azonosították. A neoklasszikus fejlődési modell a világ gazdaságot lényegében nem is nemzetgazdaságok összességének tekintette, hanem egy olyan közegnek, melyben a termelési tényezők racionális tulajdonosai vesznek részt a teljes szabad verseny alapján, melynek stabilitását sem a külső gazdasági tényezők, sem a társadalmi és technológiai akadályok nem befolyásolják, s melyben biztosítva van a gazdasági források optimális felhasználása. A tökéletes egyensúlymechanizmus alapján az alkalmazkodási folyamatokat és stratégiák változtathatóságát rendkívül gyorsnak vélték, a változásokat, valamint a gazdaságok méreteinek kérdését is elhanyagolhatóan tartották.

Mivel a 19. századi közép-európai térség stratégiai célokat kitűző, azok realizálását vezető politikai elitjei a fejlődés döntő elemét a termelés kereteit biztosító termelési viszonyokban látták, és a polgári forradalom lényeges kritériumának tekintették a polgári állam megalakulását, stratégiai gondolkodásuk a polgári államra, mint a fejlett tőkés gazdaság előfeltételére is kiterjedt. Ennek ellenére még a marxista gazdaságtörténeti munkák nagy része sem vonhatta ki magát a liberális felfogás hatása alól, s bár az államot az uralkodó osztály elnyomó szervének tekintették, a

fejlett országok tapasztalata alapján úgy látták, hogy ez elsősorban a társadalmi és politikai szférában érvényesül, és a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszában a spontán piaci viszonyok még alapjában biztosítják a tőkeviszony újratermelését. Az államnak tehát — véleményük szerint — ekkor nem kell közvetlenül beavatkoznia a gazdasági folyamatokba. (Ellentétben a kapitalizmus későbbi szakaszával, amikor az ellentmondások kiéleződésével a spontán folyamat már nem elegendő, és szükségessé válik az állami beavatkozás.) Vagyis úgy vélték, hogy — ebben az értelemben — az állam problematikája gyakorlatilag nem a 19. századi szabad versenyes kapitalizmushoz, hanem a 20. századhoz, a monopolkapitalizmushoz vagy még inkább az állammonopolista kapitalizmushoz kapcsolódik. Az állam funkcióját a társadalom és a gazdaság folyamatos működésének biztosítására, az osztályellentétek bizonyos kiegyenlítésére is kiterjesztették. E leegyszerűsített szemléletben az iparosítást a burzsoázia, a kapitalista fejlődés ezt megelőző fázisait (agrárkapitalizmus) gyakorta egyszerűen a tőkésedő nagybirtok érdekeivel azonosítva, a gazdaságpolitikában figyelmen kívül hagyták a külgazdasági kapcsolatok által igényelt funkciókat. Nem vették tehát figyelembe, hogy ez alapján tőkés vagy azzá váló 19. századi állam, amely — akármilyenek is belső osztály-erőviszonyai —, tőkés világgazdaságba illeszkedik, annak követelményrendszere formálja. Márpedig a korszak nemzeti államai számára a gazdasági célok és eszközök elválaszthatatlanok voltak a politikai stratégiáktól, azaz a nemzetgazdaság politikai és intézményrendszerének megteremtésétől. Ezért akár a burzsoáziának, akár a polgárosodó nagybirtokos osztálynak vagy más hagyományos vezető rétegnek vállalnia kellett ezt a célt, ezt a stratégiai gondolkodást, még akkor is, ha megvalósítása túlmutatott közvetlen gazdasági érdekelttségén. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a modern nemzeti állam nemcsak egyes országok belső társadalmi fejlődésének eredménye, de egyben az európai társadalom egyetemes fejlődési terméke is, s ez a kialakult nemzetközi gazdasági és politikai rend által meghatározott stratégiai céljait, tevékenységét és eszközeit is lényegesen befolyásolhatja.

ÖSSZEGZÉS

Egy fejlődő ország, így Magyarország stratégiai gondolkodásában kellő önismeretre és önmérséklésre van szükség: saját helyzetének, szükségleteinek, lehetőségeinek reális felmérésére. Csak így van reális esély a jelen problémáinak történelmileg is megalapozott megoldására. Úgy tűnik a lehetőségek és a szükségletek közötti szakadék áthidalásának legreálisabb útja a szelektív, a szimmetrikus, gondosan ütemezett és meghatározott értéksorrendhez kötött modernizáció. Ez természetesen vonatkozik a Honvédség fejlesztési stratégiájára is, amelyben — a Nyugathoz való (visz-

sza) integrálódás elengedhetetlen előfeltételeként — az elektronizálási programnak elsőbbséget célszerű biztosítani. A korszerűsítés terén a számítástechnika mellett prioritást kell kapnia a vezetés, az információ-feldolgozás, valamint az elektronikus törzsmunka és a kapcsolódó képzés vagy oktatás feladatainak.

A humán-, valamint a technikai fejlődés illetve fejlesztés egyidejűleg s egyformán cél és eszköz a modernizációs folyamatokban. Az egyik fő összetevője: a funkcionális munkamegosztás, a technikai fejlődés illetve fejlesztés felgyorsulása és az innovatív államvezetési technikák alkalmazása.

A hadügy polgárisodás irányába halad, hiszen az olyan területeken, mint a katonai vezetés, a hadiipar az eddiginél fokozottabban igénybe veszi és igényli a polgári szférában meglévő és feltárható szellemi, anyagi kapacitásokat. A katonai és polgári szféra közötti határok egyre inkább elmosódnak. Ez különösen szembetűnő a békefenntartás és békemegfigyelés esetében, mivel az ilyen típusú katonai műveleteket a hagyományosan ismert és kezelt katonai tevékenységeknél szélesebb keretbe helyezi és kezeli a társadalom. E téren vagyunk talán legjobban „ráhangolódva” Nyugatra, melyet nagymértékben megalapoz ezer éves múltunkból táplálkozó történelemszemléletünk, stratégiai gondolkodásunk

A történelmi tendencia azt mutatja, hogy Nyugat-Európa és (különösen) az USA katonai erői a hosszú háborúkban, különösen a második világháborúban igyekeztek kerülni a közvetlen és szoros harcérintkezést: a technika alkalmazását favorizálták és nem a rohamozó gyalogságot. Ez a tendencia folytatódott a koreai, a vietnami és az Öbölháborúban is. Az ilyen felfogás szöges ellentétben áll az olyan államok katonai vezetésének gyakorlatával (volt Szovjetunió, Kínaiak, Vietnam, Észak-Korea), amelyek irányítása alatt a hősi tettek gyakran az öngyilkos áldozatvállalással jártak. E szemléletnek teret kell veszítenie hadseregünkben és az *ALATTVALÓI, ÁLLAMPOLGÁRI* önfeláldozás „keleti” elvárásával szemben az *INFORMATÍV ÉS INNOVATÍV POLGÁRI* áldozatvállalásának „nyugati” koncepcióját kell stratégiai céllá tenni. Lényegében ez felel meg „közép-európaiságunknak” is.

Ma már szinte közhely, hogy korunk a poszt-indusztriális társadalomnak az információs korba történő átmeneti időszaka. Ezért a hadügyi forradalom napjainkban is, zajló folyamata magába foglalja az információ felhasználása terén történő változásokat is, amely megnyilvánul többek között a precíziós harci technológiákban, az érzékelő eszközök széles körű alkalmazásában. A katonai erők hadműveleteiket a korábban soha nem tapasztalt, pontossággal „precíziós műtét” szinten tudják végrehajtani. A modern számítógépek, informatikai rendszerek alkalmazása esetén óriási veszteséget és rombolást okozhatnak az ellenségnek már akkor is, amikor az mozgósítja és előrevonja (felfejleszti) erőit. E szint eléréséhez, vagy akár megközelítéséhez a közép-európai régióknak stratégiai gondolkodásában legalábbis „közép-európaivá” kell válnia — elszakadva a „Jalta szindrómától”.

A Magyar Honvédségnek kihívást jelent az, hogy megjelenjen a NATO, és későbbiekben a Nyugat-Európai Unió, esetleg az Eurohadtest soknemzetiségű (multinacionális) katonai szövetségekben, koalíciókban. A politikai, katonai vezetőknek

és tervezőknek meg kell találniuk azokat az utakat, módokat és eszközöket, hogy az ismét Nyugat-Európához kapcsolódó hazánk a lehető leghatékonyabb szerepet játssza. Számunkra ez azt is jelenti, hogy törekedni kell egy új típusú és megbízható vezetési és irányítási rendszer mielőbbi kiépítésére.

Az mindenki számára belátható, hogy a Magyar Honvédség jelenlegi szerkezetében, felszereltségében nem tekinthető korszerűnek. A változások nem következhetnek be „forradalmi” lendülettel. Történelmi átmenet szükséges, hogy a sok szellemi, strukturális „zárvánnyal” még mindig Kelet-Európához kapcsolódó Közép-Európa, közte Magyarország, ismét Nyugathoz tartozhasson. E stratégiai cél eléréséhez fel kell tárnunk a hátráltató, a visszahúzó, a (történelmünkben is gyökeredző) tényezőket — ismerünk kell a múltból, jelenből kielemezhető, a jövőre is vonatkoztatható trendeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] BIBÓ István: Válogatott tanulmányok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- [2] BIHARI Mihály: Magyar politika (1944–1993). ELTE ÁJK, Budapest, 1993.
- [3] FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes: Jalta után — Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1990.
- [4] HANÁK Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- [5] IRINYI Károly: Mitteleurópa-tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- [6] SZÜCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Dividing of Europe to three parts — West, Central, East — is generally acknowledged in Hungarian historical science. It is not an arbitrary dividing, it is reality that developed as a consequence of historical processes. But the regions keep in close touch (economic, cultural, military, etc.). This fact influences our strategic-thinking, so we take our specific position into consideration.

The question is what effect is stronger? The Eastern, or the Western? Whatever simple history-philosophical analysis of Central Europe is possible compared with Western- and Eastern Europe. In my article I compare the three regions different conditions (economic and ownership, urbanization and industrialisation, political system, etc.) As a result of comparison I would like to prove the western orientation of Hungary and to prove, it is historically established.